

ПО СТОРІНКАХ СТАРИХ ЧАСОПИСІВ

Михайло Колесник

●

ІСТОРІЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ У «ЧТЕНИЯХ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА»

Історичне товариство Нестора-літописця (далі — ІТНЛ) було одним з провідних науково-історичних товариств України. Протягом свого існування з 1872 р. по 1931 р. спотачку при Київському університеті, а потім при Українській Академії наук, воно відіграло значну роль у розвитку та популяризації вітчизняної історичної науки. Його наукова та громадська діяльність сприяла не лише розробці багатьох важливих проблем історії України та всесвітньої історії, а і розвиткові культури та охороні пам'яток старовини. Найактивнішими членами ІТНЛ, які визначали головні напрямки його діяльності, були відомі вчені М. О. Максимович, В. Б. Антонович, В. С. Іконников, О. М. Лазаревський, О. О. Котляревський, М. С. Грушевський, І. М. Каманін, М. П. Дашкевич, О. І. Левицький, М. П. Василенко, Д. І. Багалій та ін.

Наукова спадщина ІТНЛ, яка потребує ретельного вивчення, відображена головним чином на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» (далі — ЧИОНЛ. — Кн. 1—24. — 1879—1914 рр.). Дослідження членів товариства торкалися досить широкого кола питань вітчизняної й зарубіжної історії та філології. На жаль, через брак коштів перша книга «Чтений» вийшла тільки у 1879 р., а друга — через 9 років. Лише з 1888 р. вони почали виходити щорічно. Усього з 1879 р. по 1914 р. світ побачили 24 книги «Чтений», а якщо врахувати, що окремі книги виходили у декількох випусках, то їх чисельність досягає 49.¹

Провідним напрямком діяльності членів ІТНЛ була історія України. Численні дослідження та розвідки, які заслуговувались та обговорювались на засіданнях товариства, присвячені, зокрема, історії Чернігівщини.

Члени ІТНЛ виявляли значний інтерес до історії нашого краю давньоруської доби. Таке важливе питання, як історія віча — народного зібрання у Чернігово-Сіверському князівстві — розглядалось у нарисі Д. І. Багалія² та повідомленні М. П. Істоміна.³ Д. І. Багалій дав ґрунтовну характеристику взаємин віча та князівської влади у XI—XIII ст., а також визначив місце Чернігова та Новгород-Сіверського в історії Київської Русі. Д. І. Багалій на відміну від М. П. Істоміна вважав, що ліквідація віча відбулась тільки після монголо-татарської навали, а не раніше її. Згодом цей нарис Д. І. Багалія увійшов у його відому книгу «История Северной земли до половины XIV столетия» (К., 1882).

Дослідженню унікальної пам'ятки писемності XI ст. «Ізборника» Святослава Ярославича, який довгий час посідав князівський стіл у Чернігові, присвячена праця історика мистецтва Г. Г. Павлуцького.⁴ Він проаналізував високохудожні мініатюри пам'ятки із зображеннями архітектурних споруд, які, на думку вченого, являлись собою оригінальні зразки самобутнього зодчества України-Русі. Під головуванням Г. Г. Павлуцького члени товариства вивчали пам'ятки старовини Чернігівщини та займалися їх охороною. Вони, зокрема, опрацювали плани, виготовили малюнки, фотографії Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів у Чернігові, собору Різдва Богородиці у Козельці та ін.

У цілій низці публікацій члени ІТНЛ розглядали видатний твір XII ст.—«Слово о полку Ігоревім». Жваву дискусію у товаристві викликала доповідь Д. І. Багалія,⁵ у якій він висунув аргументовану версію про чернігово-сіверське походження «героїчної пісні». Дослідник стверджував, що «Слово» було закономірним результатом та найвищим досягненням літературно-історичного процесу в регіоні. Автором «Слова», на думку Д. І. Багалія, був сіверський поет-дружинник. Під час обговорення цієї доповіді І. Г. Малишевський, М. П. Дашкевич, І. А. Лінниченко, В. М. Малинін зробили деякі зауваження та заперечення, що торкалися як конкретних питань, так і методів вивчення «Слова».⁶ Висловлена під час дискусії І. Г. Малишевським думка про походження автора поеми з Тмуракані, яка в той час належала Сіверській землі, по-вінше відбита у його статті з приводу цього питання.⁷ Йому ж належить дослідження про одне з «темних місць» твору про церкву та ікону св. Богородиці Пирогощі.⁸ Текстологічні проблеми порушені також у публікаціях О. І. Соболевського.⁹

Князівські чвари періоду феодальної роздрібненості Київської Русі були предметом дослідження М. І. Лілеєва.¹⁰ Він проаналізував літописне повідомлення 1078 р. про битву на Нежatinій Ниві, яке, за його словами, містить деякі непорозуміння. Так, М. І. Лілеєв, горюючи про облогу Чернігова князями Ізяславом Ярославичем, Ярополком та Всеволодом Ярославичами і Володимиром Мономахом, поставив під сумнів літописне повідомлення про втечу з міста чернігівського князя Олега Святославича. У цій публікації дослідник торкається також питання про першопочатки Ніжина. Комплекс цікавих відомостей про чернігово-сіверські князівські роди містять коментарі К. І. Де-Вітте до давніх пам'яток київських монастирів.¹¹

Історія Чернігівщини козацької доби також знайшла належне висвітлення на сторінках «Чтений». З-поміж цих публікацій слід виділити документи з історії старшинсько-шляхетського землеволодіння (1630—1690 рр.), які О. М. Лазаревський виявив у складі Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729—1730 рр.¹² Важливе місце серед них посідають універсали гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького, які надавали чернігівським козакам, міщанам, монастирям право на володіння землею, млинами, будами, руднями. Значний інтерес становить також грамота 1667 р. київського воєводи Петра Шереметьєва, у якій на підставі царського указу підтверджено «королівські привілеї» мешканцям Чернігова на земельні маєтки поблизу міста. Особливе значення має царська грамота 1690 р. місту Чернігову. Вона містить докладний перелік прав та обов'язків чернігівських міщан, а також міського земельного майна. Невдовзі на сторінках «Чтений» були надруковані тексти Генерального слідства про маєтності Київського та Прилуцького полків 1729—1730 рр., підготовлені до друку відповідно М. П. Василенком¹³ та В. О. М'якотиним.¹⁴ За своєю тематикою до них близька публікація І. В. Луцицького з історії землеволодіння на Чернігово-Сіверщині у першій половині XVII ст.¹⁵ У ній наведені тексти 7 грамот польських королів, виявлених у Румянцевському описі Лівобережної України 1765—1769 рр. та зібранні рукописів голови Чернігівської губернської земської управи М. Константиновича. Серед них особливий інтерес викликають грамоти польських королів Сигізмунда III та Владислава IV на володіння землями остерським бояром Михайлу та Титу Гладким, а також «ловчому Новгороду-Сіверського» дворянину Борису Грязному.

Цікаву добірку документів з історії землеволодіння на Чернігівщині опублікував Б. А. Чаговець.¹⁶ Вона містить указ гетьмана Данила Апостола та свідчення старожилів про колишніх власників сіл Вихвостова, Бурівки, Дроздовиці, Полуботків та ін. Опис лісів у межах Чернігівського полку 1752 р. вмістив на сторінках «Чтений» В. Л. Модзалевський.¹⁷ Цей документ зафіксував, зокрема, хижацьке вищипання лісових масивів регіону світськими та духовними можновладцями.

Історію Магдебурзького права у містах Лівобережної України — Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Стародубі дослідив Д. І. Багалія.¹⁸ Він проаналізував зміст царських грамот містам, які було надано після приєднання Гетьманщини до Росії у другій половині XVII ст. «на права та вольності у промисловості, торгівлі, з цехового устрою, суду та управління».

Значний інтерес для вивчення історії культури та освіти на Чернігівщині у XVIII—XIX ст. становлять дослідження О. М. Лазаревського. Він опублікував листи відомого дослідника історії Чернігівщини О. Ф. Шафонського до предстваника козацької старшини О. Сулими.¹⁹ Ці листи містять практичні поради О. Сулими щодо продовження його синами освіти у Німеччині, в так званій «Гальській педагогії». Йому ж належить нарис літературної та громадської діяльності земляка та приятеля. М. В. Гоголя, одного з найкращих знавців місцевої історії О. М. Марковича.²⁰ Автор «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии», О. Маркович довгий час був предводителем Чернігівського дворянства, членом Чернігівського губернського комітету для покращення побуту поміщицьких селян. Цікаво, що наприкінці свого життя О. Маркович склав проект звільнення своїх селян від кріпацтва, але царський уряд його не затвердив. Стану освіти на Чернігівщині у XVIII ст. присвячена також студія І. Ф. Павловського.²¹ Він проаналізував ревізькі полкові книги за 1740 — 1748 рр., які, зокрема, містять дані про кількість шкіл у Ніжинському полку (217), Чернігівському (154), Прилуцькому (69) та ін.

Скасуванню кріпосного права у Чернігівській губернії присвятив своє дослідження М. П. Василенко.²² Він, зокрема, дослідив діяльність Чернігівської комісії по проведенню в життя селянської реформи на чолі з князем С. П. Голіциним. Як відомо, натоді в регіоні спалахнули масові селянські заворушення. На думку М. П. Василенка, вони відбувалися внаслідок «нерозуміння народом Положення». Ця точка зору була підтримана більшістю членів товариства, які були схильні до ідеалізації селянської реформи 1861 р.

Таким чином, на сторінках «Чтений» було оприлюднено цілу низку студій, запроваджено у науковий обіг численні джерела з історії Чернігово-Сіверщини. На жаль, ці матеріали за незначним винятком і досі залишаються поза увагою фахівців та аматорів старовини. Мабуть, варто було б передрукувати з відповідними коментарями найцікавіші з них у «Сіверянському літописі» й відтак заповнити істотну прогалину в регіональній історіографії.

Джерела та література

1. Див.: «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879—1914): Библиографичний довідник (Укладач М. И. Колесник. — К., 1989. — 84 с.
2. Багалеї Д. И. Из истории внутренних отношений Северной земли. Князь и вече в Северной земле в удельный период (от половины XI до половины XIV стол.) // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 149—150.
3. Истомин М. П. О Северских князьях половины XII стол., Всеволоде и Игоре Ольговичах и о княжении их в Киеве // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 152—153.
4. Павлуцкий Г. Г. Изображение храма в древнейших южнорусских миниатюрах // ЧИОНЛ. — К., 1906 — Кн. 19. — Вып. 11. — Отд. 1. — С. 4—5.
5. Багалеї Д. И. «Слово о полку Игореве», как литературный памятник Северной земли // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 160.
6. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца в 1878 — 1887 гг. // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 160—162.
7. Малышевский И. И. Об отечестве автора «Слова о полку Игореве» // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 107.
8. Малышевский И. И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в «Слове о полку Игореве» // ЧИОНЛ. — К., 1891. — Кн. 5 — Отд. 11. — С. 113—133.
9. Соболевский А. И. Заметки о двух местах «Слова о полку Игореве». // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1. — С. 253, 264.
10. Лилеев М. И. О летописной Нежатиной ниве // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн. 13.— Отд. 1. — С. 113—114.
11. Де-Витте Е. И. Комментарии к древнейшим памятникам Киево-Печерской Лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. — К., 1910. — Кн. 21. — Вып. III. — Приложение. — С. 1—16.
12. Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630—1690 гг.) // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн. 4. — Отд. III. — С. 83—135.
13. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка (1729—1731 гг.) // ЧИОНЛ. — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. III. — С. 29—68.
14. Мякотин В. А. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729—1731 гг.) // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. II. — Отд. III. — С. 3—38.
15. Лучицкий И. В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603—1645 гг.) // ЧИОНЛ. — К., 1901. — Кн. 15. — Вып. I. — Отд. III. — С. 3—15.
16. Чаговец В. А. Свидетельство стародавних людей // ЧИОНЛ. — К., 1902. — Кн. 16. — Вып. IV. — Отд. III. — С. 84—101.
17. Модзалевский В. Л. Опись лесов и пущ, находившихся в Черниговском полку в 1752 году // ЧИОНЛ. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. IV — Отд. III — С. 105—124.
18. Багалеї Д. И. Внешняя история Магдебургского права в городах Левобережной Малороссии после присоединения ее к России (с половины XVII в. до конца XVIII в.) // ЧИОНЛ. — К., 1908. — Кн. 20. — Вып. II. — Отд. I — С. 47—48.
19. Лазаревский А. М. Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. II. — Отд. III. — С. 71—83.
20. Лазаревский А. М. Один из приятелей Гоголя (А. М. Маркович) // ЧИОНЛ. — К., 1902. — Кн. 16. — Вып. I—III. — Отд. V. — С. 39—43.
21. Павловский И. Ф. Когда прекратилось существование приходских школ в Старой Малороссии // ЧИОНЛ. — К., 1901. — Кн. 18. — Вып. I. — Отд. I. — С. 35—38.
22. Василенко Н. П. Первые шаги по введению положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии // ЧИОНЛ. — К., 1901. — Кн. 15 — Вып. II. — Отд. I. — С. 39—42.